(3). Wardhaug R., & Fuller J.M. (2015). An introduction to sociolinguistics (7th ed.). Wiley-Blackwell.
(4). Yule G. (1996). Pragmatics. Oxford University Press.
(5). Austin J.L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.
(6). Searle J.R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press.
(7). Safarov Sh. (2008). Pragmalingvistika. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
(8). Mahmudov N. (2013). Tilning mukammal tadqiqi yo‘lida. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 3-son, 3–10-betlar.
()9. Mamatov A. (2015). O‘zbek tilida nutq etiketi birliklarining pragmatik xususiyatlari. Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi. Toshkent.
(10). Hakimov M. (2017). O‘zbek tilining pragmatik xususiyatlari. “Akademnashr”.
(11). Sayfullayeva R. (2020). O‘zbek va ingliz tillarida murojaat shakllarining qiyosiy tahlili. O‘zbekiston Milliy universiteti.
(12). Begmatov E. (2018). O‘zbek tilidagi qarindoshlik terminlarining pragmatik xususiyatlari. “Filologiya masalalari”, 2-son, 45–52-betlar.
(13). Leech G. (1983). Principles of pragmatics. Longman.
(14). Thomas J. (1995). Meaning in interaction. An introduction to pragmatics. Longman.
(15). Crystal D. (2008). A dictionary of linguistics and phonetics (6th ed.). Blackwell.
(16). Allayorov Sh. (2014). O‘zbek tilida yosh semantikasining ifodalanishi. “Til va adabiyot ta’limi”, 6, 28–32-betlar.
(17). Mirzayev I. (2019). Ingliz va o‘zbek tillarida nutq etiketining qiyosiy tahlili. Samarqand davlat universiteti.
(18). Karimov R. (2016). Sotsiolingvistika asoslari. “Fan va texnologiya”.

Panjiyeva Ro‘zixol Beknazar qizi (Termiz davlat universitetining tayanch doktoranti;
panjiyevarozixol@gmail.com; ORCID:0009-0005-6579-537X)

TARIXIY REALIYALARNI TARJIMA QILISHDA LEKSIK-SEMANTIK ALMASHTIRISHLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. *Maqolada tarixiy realiyalarni tarjima qilish jarayonida leksik-semantik almashtirishlarning qo‘llanish mexanizmi tahlil qilinadi. Konkretlashtirish, umumlashtirish, modlyatsiya va yaxlit o‘zgartirish usullarining tarixiy koloritni saqlashdagi imkoniyatlari aniqlanadi hamda tarjima muqobilini tanlash mezonlari asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *tarixiy realiya, leksik-semantik almashtirish, konkretlashtirish, umumlashtirish, modulatsiya, tarixiy kolorit, tarjima muqobili.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ЗАМЕН ПРИ ПЕРЕВОДЕ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ

Аннотация. *В статье анализируется механизм применения лексико-семантических замен при переводе исторических реалий. Определяются возможности конкретизации, генерализации, модуляции и целостного преобразования в сохранении исторического колорита, а также обосновываются критерии выбора переводческого соответствия.*

Ключевые слова: *историческая реалия, лексико-семантическая замена, конкретизация, генерализация, модуляция, исторический колорит, переводческое соответствие.*

USE OF LEXICAL-SEMANTIC SUBSTITUTIONS IN TRANSLATING HISTORICAL REALITIES

Annotation. *The article analyses the mechanism of lexical-semantic substitutions in the translation of historical realia. It identifies the potential of concretisation, generalisation, modulation and total transformation for preserving historical colouring and substantiates the criteria for selecting an appropriate translation equivalent.*

Key words: *historical realia, lexical-semantic substitution, concretisation, generalisation, modulation, historical colouring, translation equivalent.*

Kirish. Tarixiy realiyalar tarjima nazariyasining eng murakkab obyektlaridan biri sanaladi, chunki ular bir vaqtning o‘zida ikki yoqlama – milliy-madaniy va xronologik masofani o‘zida mujassam etadi. Zamonaviy realiyani tarjima qilishda tarjimon faqat boshqa madaniyat doirasidagi tushunchani izlasa, tarixiy realiyada u yo‘qolgan ijtimoiy-iqtisodiy tuzum bilan bog‘liq, bugungi kunda referenti mavjud bo‘lmagan tushunchani qayta tiklashga majbur bo‘ladi. Shu bois “beklarbegi”, “suyurg‘ol”, “tanho”, “yasovul” kabi birliklar yoki ingliz tilidagi “yeoman”, “sheriff”, “Domesday Book” singari nomlar bevosita lug‘aviy muqobil orqali berilmaydi.

Ushbu ziddiyat maqolaning muammoli o‘zagini tashkil etadi. Tadqiqotning maqsadi - tarixiy realiyalarni o‘girishda leksik-semantik almashtirishlarning qo‘llanish shart-sharoitlarini aniqlash, ularning har biri qanday semantik yo‘qotish va yutuqqa olib kelishini ko‘rsatish hamda muqobil tanlashning mezonlarini asoslashdan iborat. Bu masalaning dolzarbligi o‘zbek mumtoz-tarixiy manbalarining chet tillariga, shuningdek, Yevropa tarixiy adabiyotining o‘zbek tiliga o‘girilishi jadallashgani bilan ham izohlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Realiya tushunchasining nazariy asoslari S.Vlaxov va S.Florinning tadqiqotida to‘liq shakllangan. Mualliflar realiyalarni predmet, joy va vaqt belgisiga ko‘ra tasniflab, tarixiy realiyalarni alohida guruh sifatida ajratadi hamda ularni o‘girishda “tanish–notanish” va “kolorit–tushunarlilik” muvozanatini saqlash zarurligini ta’kidlaydi [2;47–52-b.]. G.D.Tomaxin realiyani lisoniy birlik emas, balki fon bilimlar tizimining elementi sifatida talqin qiladi va uning ma’nosi matndan tashqaridagi madaniy axborotga tayanishini ko‘rsatadi [5;10–14-b.].

Leksik-semantik almashtirishlar tipologiyasi Y.I.Retsker asarlarida ishlab chiqilgan: olim differensiatsiya, konkretlashtirish, umumlashtirish, ma’noviy rivojlantirish, antonimik tarjima va yaxlit o‘zgartirishni tarjimaviy muvofiqliklarning mustaqil turi sifatida ajratadi [4;38–45-b.]. L.S.Barxudarov bu ro‘yxatni kompensatsiya bilan to‘ldirib, almashtirishlarni matn darajasidagi ekvivalentlikni ta’minlovchi vosita deb baholaydi [1;210–214-b.]. V.N Komissarov esa transformatsiyalarni tarjima jarayonining texnikasi emas, balki manba va tarjima matnlari o‘rtasidagi munosabatni tavsiflash usuli sifatida talqin qiladi [3;172–176-b.]. J.-P.Vine va J.Darbelne modulatsiyani nuqtayi nazar o‘zgarishi bilan bog‘lab, uni erkin va turg‘un turlarga ajratadi [13;36–40-b.].

O‘zbek tarjimashunosligida G‘.Salomov milliy koloritni saqlash muammosini tarjima adekvatligining o‘lchovi sifatida qo‘yadi [7;118–125-b.]. Q.Musayev tarixiy asarlar tarjimasida davr uslubini qayta yaratish zarurligini ta’kidlaydi [8;201–207-b.]. Shunga qaramay, tarixiy realiyalar bilan ishlashda aynan leksik-semantik almashtirishlarning tanlanish mezonlari alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli yoritilmagan; mavjud ishlarda ular, ko‘pincha, transkripsiya va tavsifiy tarjimaga qo‘shimcha vosita sifatida qayd etiladi. Ushbu bo‘shliq mazkur maqolaning ilmiy o‘rnini belgilaydi.

Metodologiya. Tadqiqot qiyosiy-tipologik, kontekstual-semantik va tarjimaviy tahlil usullariga tayanadi. Dastlab, manba tildagi tarixiy realiya sememalarga ajratiladi va uning denotativ, konnotativ hamda xronologik komponentlari aniqlanadi. So‘ngra tarjima muqobilining sememaviy tarkibi shu asosda qiyoslanib, qaysi komponent saqlangani, qaysi biri yo‘qolgani yoki qo‘shilgani belgilanadi. Bu tartib A.V.Fyodorov ilgari surgan matn darajasidagi funksional muvofiqlik tamoyiliga muvofiq keladi [6;145–151-b.].

Empirik manba sifatida o‘zbek tarixiy nasri va uning ingliz tiliga qilingan tarjimalari, xususan, “Boburnoma”ning A.Beverij va V.M.Tekston amalga oshirgan versiyalari, shuningdek, ingliz tarixiy adabiyotining o‘zbekcha tarjimalaridan olingan realiyalar tanlandi. Umumiy tanlanma ijtimoiy-siyosiy mansab nomlari, o‘lchov birliklari, soliq va yer egaligi atamalari hamda harbiy tuzilma nomlarini qamrab oladi. Har bir birlik bo‘yicha tarjima qarori uch mezon asosida baholandi: mazmunning to‘liqligi, tarixiy koloritning saqlanishi va qabul qiluvchi uchun tushunarlilik darajasi. Statistik hisob emas, sifat tahlili ustuvor deb belgilandi, chunki tadqiqot maqsadi chastotani emas, almashtirish mexanizmini ochishdan iborat.

Tahlil va natijalar. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, tarixiy realiyalarni o‘girishda leksik-semantik almashtirishlar bir-birini istisno qilmaydi, balki matn talabiga qarab bosqichma-bosqich qo‘llanadi. Ularning asosiy turlari va semantik natijasi 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval

Tarixiy realiyalarni o‘girishda leksik-semantik almashtirishlar

Almashtirish turi	Manba tildagi realiya	Tarjima muqobili	Semantik natija
Konkretlashtirish	ingl. officer (XVII asr hujjatlarida)	amaldor, mansabdor, mirshab	Umumiy tushuncha tarixiy kontekstga mos tor ma’noga qisqartiriladi
Umumlashtirish	o‘zb. tanob, botmon, gaz	unit of land, measure of weight	Milliy o‘lchov birligi jins tushunchasi orqali beriladi
Modulyatsiya	o‘zb. qurltoy	council of chiefs, assembly	Sabab-oqibat aloqasi asosida vazifaviy muqobil tanlanadi
Yaxlit o‘zgartirish	ingl. Domesday Book	Yer-mulk kadastri kitobi	Ichki shakl butunlay qayta quriladi
Kompensatsiya	o‘zb. bek, mirzo, to‘ra	beg, mirza + kontekstual izoh	Yo‘qolgan uslubiy bo‘yoq matnning boshqa nuqtasida qoplanadi

Konkretlashtirish tarixiy matnda, ko‘pincha, manba tildagi keng ma’noli birlikning davr nuqtayi nazaridan aniqlashtirilishini talab qiladi. Ingliz tarixiy hujjatlaridagi “officer” birligi zamonaviy “ofitser” mu-

qobili bilan berilsa, xronologik anaxronizm yuzaga keladi. XVII asr shahar boshqaruvi kontekstida esa uning o‘zbekcha muvofiqi “mirshab” yoki “amaldor” bo‘ladi. Bunda tarjimon lug‘aviy emas, davriy muvofiqlikni tanlaydi va bu tanlov fon bilimlarga tayanadi.

Umumlashtirish, aksincha, milliy o‘lchov va soliq birliklarida ustunlik qiladi. “Tanob”, “botmon”, “gaz” kabi birliklar ingliz tiliga to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘girilmaydi; ularning jins tushunchasi orqali berilishi matnni og‘irlashtirmaydi, lekin aniq miqdoriy axborotni yo‘qotadi. Shu sababli ilmiy nashrlarda bu usul, odatda, izoh bilan birga qo‘llanadi: matn ichida umumlashtirilgan muqobil, izohda esa aniq qiymat keltiriladi. Bu yechim Nyumark ta’kidlagan funksional va tavsifiy ekvivalentlarning birlashtirilishiga mos keladi.

Modulyatsiya eng murakkab, ayni paytda, eng samarali usul sifatida namoyon bo‘ladi. “Quriltoy” realiyasi shakl jihatidan “yig‘in” bo‘lsa-da, uning vazifasi – oliy hokimiyat masalasini hal etuvchi kengash. Shunga ko‘ra ingliz tilida “council of chiefs” muqobili tanlansa, sabab-oqibat aloqasi asosida ma’no rivojlantiriladi va tarixiy vazifa saqlanadi. Xuddi shu tarzda “suyurg‘ol” “xizmat evaziga berilgan yer mulki” tarzida ochilganda, atama emas, uning institutsional mazmuni uzatiladi.

Yaxlit o‘zgartirish nomlanish birliklari, ayniqsa, tarixiy hujjat nomlarida kuzatiladi. “Domesday Book” nomining ichki shakli o‘zbek o‘quvchisiga hech qanday assotsiatsiya bermaydi; “Yer-mulk kadastri kitobi” muqobili esa denotatni to‘liq ochadi, ammo asl nomdagi eskatologik obrazni yo‘qotadi. Bunday hollarda transkripsiya va yaxlit o‘zgartirishning birgalikda qo‘llanishi asl nomni saqlab, qavs ichida mazmunini berish muvozanatli yechim hisoblanadi.

Kompensatsiya esa yo‘qotilgan koloritni matnning boshqa nuqtasida tiklash imkonini beradi. Agar “bek”, “mirzo”, “to‘ra” kabi murojaat shakllari inglizcha matnda bir xil “lord” bilan berilsa, ijtimoiy tabaqalanish yo‘qoladi, buni matnning boshqa qismida uslubiy jihatdan arxaik leksika kiritish orqali qoplash mumkin. Barxudarov ta’kidlaganidek, kompensatsiya ekvivalentlikni so‘z emas, matn darajasida ta’minlaydi.

Tahlil natijalari uch xulosaviy tamoyilni ilgari surishga asos beradi. Birinchidan, almashtirish turini tanlash realiyaning matndagi kommunikativ og‘irligiga bog‘liq: sujet uchun muhim realiya konkretlashtirilib yoki modulyatsiya orqali ochiladi, fon realiyasi esa umumlashtiriladi. Ikkinchidan, tarixiy kolorit va tushunarlilik o‘rtasidagi muvozanat matn turiga qarab siljiydi – ilmiy nashrda kolorit, ommabop nashrda tushunarlilik ustuvorlik oladi. Uchinchidan, leksik-semantik almashtirish transkripsiyaning muqobili emas, uni to‘ldiruvchi vositadir, ularning kombinatsiyasi eng barqaror natija beradi.

Xulosa. Tarixiy realiyalarni tarjima qilish madaniy va xronologik masofani bir vaqtda yengishni taqozo etadi, shu bois bu jarayonda leksik-semantik almashtirishlar hal qiluvchi o‘rin tutadi. Tadqiqot konkretlashtirish davriy muvofiqlikni ta’minlashini, umumlashtirish milliy o‘lchov birliklarida qulaylik yaratib, aniqlikni izohga ko‘chirishini, modulatsiya esa realiyaning institutsional vazifasini uzatishning eng samarali yo‘li ekanini ko‘rsatdi.

Yaxlit o‘zgartirish va kompensatsiya matn darajasidagi ekvivalentlikni ta’minlovchi qo‘shimcha resurs sifatida baholanadi. Muqobil tanlashda uch mezon – mazmun to‘liqligi, kolorit va tushunarlilik – birgalikda hisobga olinishi lozim, ulardan birining mutlaqlashtirilishi tarjimada yo anaxronizmga, yo mazmuniy noaniqlikka olib keladi. Tadqiqot natijalari tarjima nazariyasi bo‘yicha maxsus kurslarda, shuningdek, tarixiy manbalarni izohli nashrga tayyorlash amaliyotida qo‘llanishi mumkin. Keyingi izlanishlar uchun istiqbolli yo‘nalish turli davrlarga oid tarjimalarda almashtirish turlarining chastotaviy taqsimotini korpus asosida o‘rganishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. М., “Международные отношения”, 1975, 240 с.

(2). Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М., “Международные отношения”, 1980, 343 с.

(3). Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М., “Высшая школа”, 1990, 253 с.

(4). Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М., “Международные отношения”, 1974, 216 с.

(5). Томахин Г.Д. Реалии-американизмы. М., “Высшая школа”, 1988, 239 с.

(6). Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. М., Филология три. СПб., СПбГУ, 2002, 416 с.

(7). Salomov G‘. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1983, 232-bet.

(8). Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent, “Fan”, 2005, 352-bet.